

Qarabağın arxeoloji abidələri

(ən qədim dövrlərdən e.ə. VIII əsrə qədər)

Diana Cəfərova

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

e-mail: dianajafarova@yahoo.com

Hidayət Cəfərov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

e-mail: hidayet-jafar@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, abidələr, xronologiya, artefaktlar.

Giriş

Arxeoloji abidələrlə çox zəngin olan Azərbaycan bölgələrindən biri də Qarabağdır. Kür və Araz çayları arasında yerləşən bu bölgənin yaşayış üçün çox əlverişli iqlimi və münbit torpaqları vardır. Qarabağ bütün tarixi dövrlərdə Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Ən qədim daş dövründən başlayaraq bütün sonrakı dövrlərdə də bu bölgənin maddi mədəniyyəti Azərbaycanın digər bölgələrinin maddi mədəniyyəti ilə eyniyyət təşkil edir. Qarabağ toponimi isə xalis türk mənşəli olub orta əsrlərdə yaranmışdır [8;31; 32, s.113; 31, s. 120-123; 10, s. 133; 27; 8].

Aran (düzən) və dağlıq hissələrdən ibarət olan Qarabağın bütün ərazisi tarixin müxtəlif dövrlərinə aid arxeoloji abidələrlə zəngindir. Bu abidələr hələ XIX əsrdən tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Qarabağın arxeoloji abidələri haqqında ilk dəfə ətraflı məlumatı Rusiya İmperator Coğrafiya Cəmiyyətinin üzvü S.Veyssenqof vermişdir [11, s. 64-69]. Təkcə Azərbaycanda deyil bütün Avrasiya ərazisində ən qədim insan məskənləri də Qarabağda aşkar edilib öyrənilmişdir. 1891-1898-ci illərdə Şuşada Realni məktəbində müəllim işləyən, mənşəcə alman olan E.Resler Qarabağda tunc dövrünə aid çoxlu qəbir abidələrini tədqiq etmişdi. Buraya Şuşa və ətrafı, Daşaltı, Çanaxçı, Mehtikənd, Axmaxı, Ballıqaya, Sırxavənd, Xaçınçay, Qarabulaq, Gülablı və s. daxildir. Onun Xocalı qəbiristanlığında apardığı tədqiqatlar daha çox diqqəti cəlb edib [5, s. 6-7].

1896-cı ildə Moskva Arxeologiya Cəmiyyəti tərəfindən Cənubi Qafqaza ezam olunan A.A.İvanovski Xocalıda və başqa qədim abidələrdə - Xaçınçay, Gülyataq, Canyataq, Qarabulaqda arxeoloji qazıntılar aparmışdır [18, s. 143-187].

1924-1925-ci illərdə Azərbaycan Arxeoloji Komitəsinin tapşırığı ilə Komitənin elmi katibi V.M. Sısoev və təlimatçısı Q.Sadiqi Yevlaxdan keçə-

rək Şuşa və Laçın bölgəsində geniş axtarış işləri aparmışlar. Səfərin nəticələri haqqında ətraflı hesabat nəşr olunmuşdur [6a, s.10].

Qarabağın arxeoloji abidələrinin öyrənilməsində əsas dönüş 1926-cı ildə başlandı. O zaman akademik İ.İ.Meşşaninovun başçılığı ilə xüsusi arxeoloji ekspedisiya Qarabağın arxeoloji abidələrini planlı şəkildə öyrənməyə başladı.

Akademik İ.İ. Meşşaninovun rəhbərliyi ilə 1927-1933-cü illərdə Mil-Qarabağ düzənliyində və Dağlıq Qarabağda daha geniş arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdı [26, s. 217-240].

1938-1939-cu illərdə Y.İ Hummel Xocalıda, Xankəndində, Kərkicahanda arxeoloji tədqiqatlar aparmış, ilk və son tunc dövrü abidələri aşkar edərək nəticələrini ləngimədən nəşr etdirmişdir [12, s. 77-82; 13, s. 15-21].

Qarabağ zonasında növbəti arxeoloji tədqiqatlar XX əsrin 50-ci illərində davam etdirilmişdir. A.A.İessenin rəhbərlik etdiyi SSRİ EA Arxeologiya İnstitutu və Azərbaycan SSR EA Tarix institutunun birgə arxeoloji ekspedisiyası Mil-Qarabağ ərazisində geniş miqyaslı arxeoloji axtarışlar aparmışdır. Tədqiqatların gedişində əvvəllər məlum olan qədim abidələrin koordinatları və tipoloji xüsusiyyətləri dəqiqləşdirilmiş, habelə onlarla müxtəlif dövrlü yeni abidələr qeydə alınmışdır. Bu abidələrin xronoloji çərçivəsi çox geniş olub eneolit dövründən başlamış orta əsrlərə qədərki tarixi mərhələni özündə əks etdirmişdir. Ekspedisiyanın qeydə aldığı və tədqiqat apardığı Nərgiztəpə, Göytəpə, Rəsultəpə, Üzərliktəpə, Üçtəpə, Xocalı, Kiçik kurqan kimi abidələr bilavasitə bizim mövzu ilə bağlıdır. Bu abidələrin bəzilərində, məsələn, Xocalıda (kurqanlar), Üzərliktəpədə (yaşayış yeri), Üçtəpədə (kurqan və yaşayış yeri), Kiçik kurqanda arxeoloji qazıntılar aparılmışdır [24;25;6a.].

XX əsrin 60-cı illərində M.Hüseynovun, İ.H.Nərimanovun, Q.S.İsmayılovun rəhbərlikləri ilə arxeoloji ekspedisiyalar Qarabağın ən müxtəlif dövür arxeoloji abidələrini planlı şəkildə tədqiq etdilər [7, s. 24-79; 29; 22]

H.Cəfərovun rəhbərlik etdiyi dəstə 1980-ci ildən 1988-ci ilə qədər ərazidə geniş miqyaslı sistemli arxeoloji tədqiqatlar aparmış, tutarlı elmi nailiyyətlər əldə etmişdir [5; 6, s. 46-56; 6a]. Müəllif 2008-ci ildən başlayaraq Qarabağ ərazisini arxeoloji tədqiqatlarına bağlamış, hazırda bu tədqiqatlar yeni müstəvidə davam etdirilməkdədir.

XXI əsrin 2-ci onluğundan başlayaraq bütövlükdə Azərbaycanın, o cümlədən Qarabağın arxeoloji baxımdan öyrənilməsində yeni mərhələ başlanmışdır. H.Cəfərovun başçılıq etdiyi və bir neçə dəstədən (T.Əliyev və X.Alməmmədovun dəstələri) ibarət Qarabağ arxeoloji ekspedisiyası ərazidə

neolit-eneolit, tunc və ilkdəmir, antiq və ilk orta əsrlər dövrü abidələrin qeydə alınması və tədqiqatları istiqamətində əhəmiyyətli nəticələr əldə etmişdir. Bu yazıda Qarabağın yalnız ən qədim paleolit dövründən e.ə. I minilliyin əvvəllərinə qədərki dövrləri əhatə edən abidələri haqqında çox qısa məlumat verilir.

Paleolit dövu abidələri. Azərbaycanda paleolit dövrünə aid ən qədim abidələr Qarabağda aşkar edilərək tədqiq olunmuşdur. Bunlar bütün Avrasiyanın ən qədim abidələri sırasına daxil olan Azıx və Taqlar mağara düşərgələridir.

Azərbaycan arxeoloqu Məmmədəli Hüseynovun rəhbərliyi və Əsədulla Cəfərovun yaxından iştirakı ilə öyrənilən bu mağaralar Dağlıq Qarabağ ərazisində, Füzuli rayonunun mərkəzindən 14-17 km şimali-qərbdə yerləşirlər [7; 14; 1].

Azıx mağarası Tuğ kəndinin yaxınlığında, Quruçay dərəsinin sol yamacında yerləşir. Bu abidə 1960-cı ildə aşkar edilmiş, bir neçə il ərzində öyrənilmişdir. Qədim paleolit dövrünə aid olan bu mağara düşərgəsində aparılan qazıntılar zamanı aşkar edilən tapıntıların bəzilərinin yaşı 2 milyon ildən çoxdur. Azıx mağarasının ən qədim VII-X təbəqələri bu dövrə aid edilir və arxeoloji ədəbiyyatda «Quruçay arxeoloji mədəniyyəti» kimi tanınır. Tədqiqatçılar bu təbəqənin tapıntılarını haqlı olaraq Şərqi Afrikada Tanzaniyadakı («Olduvay mədəniyyəti») tapıntıları ilə müqayisə edirlər. Bu dövrün daşdan hazırlanan əmək alətləri özlərinin ibtidai formaları ilə seçilirlər.

Azıx mağarasının V-VI-cı təbəqələrində ocaq qalıqları və insanların su yığmaq üçün qayada düzəltdikləri oyuq aşkar edilmişdir.

Azıx mağarasında ən nadir tapıntı 1968-ci ildə mədəni təbəqənin V qatında aşkar edilən insanın 350-400 min il bundan əvvələ aid daşlaşmış alt çənəsinin fraqmentidir. Bu fraqmentdə iki diş (biri tam, digərinin yarısı) qalmışdır. Bu tapıntı, «Azıx adamı» (Azıxantrop) adı ilə tanınan çox qiymətli tapıntı sayılır. İnsanlar özlərinin həmin inkişaf mərhələsində məhsul istehsal etmir, təbiətin hazır məhsulları ilə qidalanırdılar. Osteoloji tapıntılar göstərir ki azıxantropular mağara ayılarını, boz ayıları, nəhəng və xallı maralları ovlayırdılar. Onlar heyvanların dərisindən, ətindən və sümüklərindən istifadə edirdilər.

Mağaranın V təbəqəsinin divarında hündürlüyü 1,5 m, eni 0,8 m, dərinliyi 1 m olan taxça formalı çatda bir neçə mağara və boz ayıların kəllələri qoyulmuşdur. Onların üstündə məqsədyönlü çəkilən cizma xətlər vardır. Bu tapıntılar çox güman ki, o dövrdə yaşayan insanların əmələ gəlməkdə olan ilk

inamları ilə əlaqədar olmuşdur. Bu cızma xətlər ola bilsin o dövrdə say haqqında təsəvvürlərini və ya heyvanlara inamların (totemizm) yaranması ilə əlaqədar olmuşdur.

Azıx mağarasının yaxınlığında, Quru çayın sol sahilində, Tağlar kəndinin ərazisində paleolit dövrünə aid digər mağara düşərgəsi - Tağlar öyrənilmişdir [15]. Mağarada mədəni təbəqələr orta paleolit-mustye dövrünə aiddir. Bu mağarada altı təbəqədə 5000-ə qədər daş məmulatı aşkar edilmişdir.

M.Hüseynovun rəhbərlik etdiyi arxeoloji ekspedisiyanın aşkar etdiyi Şuşa paleolit dövrü mağarası da ibdai insanların həyat tərzinin öyrənilməsində dəyərli materiallar əldə etməyə imkan vermişdir.

Qarabağda aşkar olunan başqa bir paleolit dövrü mağarası M.Mansurovun elmi dövrüyyəyə daxil etdiyi, Kəlbəcər rayonunun yüksək dağlıq zonasında yerləşmiş Zar mağarasıdır.

Paleolit dövrünə aid abidələr Azərbaycanın digər bölgələrində də aşkar edilmişdir (Naxçıvanda Qazma, Qazaxda Damcılı, Lerikdə Büzeyir, Qazax-Axstafa, Tərtər, Zaqatala-Balakən bölgəsində açıq düşərgələr v.s.). Bu abidələr Azərbaycanda insanların çox qədim zamanlardan başlayaraq məskunlaşdığını göstərir.

Eneolit dövrü abidələri. Hələlik Qarabağ ərazisində orta daş-mezolit dövrlərinə aid abidələr demək olar ki, araşdırılmamışdır. Çox vaxt mezolit dövrünü neolitin birinci-saxsı məmulatı istehsalına qədərki mərhələsi hesab edirlər [2, s.5-12]. Mezolit dövründə istehsal təsərrüfatının rüseyimləri meydana gəlməyə başlamışdır. İstehsal təsərrüfatının tam formalaşması isə neolit dövrünə təsadüf edir. Ona görə də elmi ədəbiyyatda bu dəyişiklik neolit inqilabı adlanır [2,s.5-12]. Bu dövrə aid abidələr bilvasitə Qarabağda az öyrənilib. Lakin ətraf ərazidə belə abidələr yaxşı öyrənilib. Şübhə etmədən, demək olar ki, o zaman Azərbaycanın digər bölgələrində əhalinin həyatında baş verən bu inqilabi dəyişikliklər Qarabağda da olmuşdur [29].

Görkəmli Qafqazşünas alim İ.Nərimanovun fəaliyyəti sayəsində Qarabağın eneolit dövrü abidələri yetərincə öyrənilmiş və geniş tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Qarabağ düzənliyində onlarla Eneolit dövrü abidəsi (e.ə. VI-IV minilliklər) mövcuddur. Tarixin müxtəlif dövrlərini əks etdirən arxeoloji abidələrin zənginliyi baxımından Qarabağ Azərbaycanın başqa bölgələrindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan ərazisi dünyada metaldan istifadə edən ilk regionlardan biri olmuşdur. Bunun səbəbi burada zəngin mis yataqlarının olması idi.

Araşdırmalardan əldə olunan məlumatlara görə Qarabağın eneolit dövrü abidələrinin sayı 150-dən artıqdır. Buraya İ.Nərimanovun tədqiq etdiyi İlanlıtəpə, Çalağantəpə, Bənövşəliertəpə, Şomulutəpə, Leylatəpə, Şahtəpə və s.[29], Q.İsmayilzadənin elmi dövüyyəyə daxil etdiyi Qaraköpəktəpə, Xantəpə, Kültəpə, Günəştəpə [21] H.Cəfərovun tədqiq etdiyi Əhədtəpə, Şomulutəpə, Kəlbəhüseyyintəpə və s.[2] daxildir. Gənc arxeoloq X.Alməmmədov vaxtilə İ.Nərimanov və H.Cəfərovun qeydə aldığı bir sıra abidələrdə, məsələn, İsmayılbəytəpədə, arxeoloji qazıntılar apararaq yanaşı, Xaçın çayının aşağı axarı boyu ərazilərdə yeni eneolit dövrü abidələrini də qeydə almışdır. Bu abidələrin böyük əksəriyyətinin dövr və indentiklik mənsubiyyəti məlum faktlarla tənzimlənmişdir. Lakin, İ.Nərimanovun kəşf etdiyi “Şomutəpə” eneolit dövrü mədəniyyətinə daxil olan çoxsaylı abidələr qrupu ilə yanaşı, yenə də İ. Nərimanovun elmi yeniliyi olan, Ağdam rayonu ərazisindəki Leylatəpə yaşayış yeri bir çox əlamətləri ilə xüsusilə diqqəti cəlb edir.

1984-1990-cı illərdə burada arxeoloq İ.Nərimanov qazıntılar apararaq o vaxta qədər Azərbaycanda məlum olmayan yeni arxeoloji mədəniyyətin qalıqlarını aşkar etdi. Müəllif Leylatəpə mədəniyyətinin daşıyıcılarının qədim zamanlarda Mesopotamiyadan köçüb gələnlərə məxsus olması ideyasını irəli sürmüşdür [30]. Mesopotamiyada, o cümlədən III Yarımtəpədə qazıntılar apararaq ekspedisiyaya rəhbərlik edən Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, həmyerlimiz professor R.Munçayev hesab edir ki, Leylatəpə mədəniyyəti həqiqətən Mesopotamiyadan metal mənbələri axtarışı ilə əlaqədar köç edən tayfalarla məxsusdur. Lakin onlar Übeyd mədəniyyəti dövründə deyil, e.ə. IV minilliyin axırları-III minilliyin əvvəllərinə aid Uruk mədəniyyəti tayfalarına məxsusdur. Belə ki, Übeyd mədəniyyəti dövründə ümumi Mesopotamiya mədəniyyəti yaranır, Uruk dövründə isə bu mədəniyyət Mesopotamiyadan xaricə də yayılmışdır. Bu fikir daha inandırıcı görsənir [28, s. 8-9]. Arxeoloq N.Müseybli Leylatəpə mədəniyyəti daşıyıcılarının miqrasiya prosesi ilə bağlı olmasını qəbul etsə də dövr etibarilə son xalkolit mərhələsi ideyasına üstünlük verir [9]. Bu məqalənin müəlliflərindən biri, H.Cəfərov həmin mədəniyyətin yerli zəminlə bağlı olmasının tərəfdarıdır və bu barədə israrlıdır [2, s. 5-12].

Tədqiqatçıların fikrincə Azərbaycanda ilk tunc dövrü mədəniyyətinin köklərinin, onun təşəkkülü prosesinin araşdırılmasında Leylatəpə tipli abidələr böyük rol oynaya bilər [6, s. 24, 27].

İlk tunc dövrü abidələri. Qarabağda, Azərbaycanın başqa bölgələrində olduğu kimi, tunc dövrü abidələri yaşayış yerləri və qəbir abidələrindən

ibarətdir. Təpələr şəklində qalan ilk tunc dövrü yaşayış yerləri, zahirən eneolit dövrü yaşayış yerlərindən fərqlənmirlər. Lakin, bu yaşayış yerləri daha çox su ehtiyatı, bol olan yerlərdə yerləşirlər. Bununla bağlı ətraflı məlumat üçün Q.İsmayılzadə [22] və H.Cəfərovun [5] müvafiq əsərlərində kifayət qədər məlumat verilib. Bu dövrün yaşayış yerləri eneolit dövrü yaşayış yerlərindən sayca azdırlar. Bunun səbəblərindən biri iqlimin dəyişməsi ilə əlaqədar düzən Qarabağda bəzi daimi su hövzələrinin quruması idi. Lakin bunun başqa səbəbləri də ola bilərdi. İlk tunc dövründən başlayaraq yerli qəbilələrin həyatında güclü sosial-iqtisadi dəyişikliklər baş verir, onların vərdiş olunmuş, müəyyən dərəcədə sakit təsərrü-fat həyatı pozulurdu [5, s. 16].

İctimai həyatda patriarxal həyat tərzinin yaranıb inkişaf etməsi nəticəsində qəbilə itti-faqlarının yaranması baş verir. Cəmiyyətin ictimai həyatında bütün bu dəyişikliklər Qarabağın həm düzən, həm də dağlıq hissələrinin abidələrinin tədqiqi zamanı çox yaxşı müşahidə olunur [5, s. 16]

Qarabağın ilk tunc dövrü abidələrinin ən parlaq nümunələrindən biri çox təbəqəli Qaraköpəktəpə yaşayış yeridir [22]. Bu yaşayış yerində ilk tunc dövrü təbəqəsinin qalınlığı 7 m-dən çoxdur. Qazıntılar zamanı ilk tunc dövrünün erkən mərhələsinə aid qatda dairəvi (A təbəqəsi) və inkişaf etmiş (B təbəqəsi) dövrünə aid isə dördbucaqlı tikililər, çox saylı və müxtəlif məişət qalıqları aşkar edilmişdir.

İlk tunc dövrü ilə eneolit arasında əlaqəni izləmək üçün müəyyən qədər Qarabağ düzündəki yuxarıda adı çəkilən Leylatəpə yaşayış yerinin qazıntıları zamanı alınan nəticələrə əsaslanmaq olar. Bu məqalənin müəlliflərindən olan Hidayət Cəfərov bu məsələdə çox israrlıdır [5, s. 27]. Orada aşkar edilən tikinti qalıqları, maddi mədəniyyət nümunələri Qarabağın digər abidələrindən əsaslı şəkildə fərqlənilir. Bu abidədə tamamilə başqa mədəniyyətin elementləri, başqa ənənələr izlənilirki, onların elmi izahını hələ başa çatmış hesab etmək olmaz.

Qarabağın ilk tunc dövrünə aid digər abidələrində (Göytəpə, Qarahacılı, Cüttəpə, Üçoğlan, Gərtəpə, Dəyirmanyeri, Ağtəpə, Sarıcalalı tayı və s.) hələlik əsaslı qazıntılar aparılmamışdır. Lakin bu yaşayış yerlərində kiçik kəşfiyyət qazıntıları göstərir ki, onların mədəni təbəqələrinin materiallarında Qarabağın erkən tunc dövrünə xas olan ümumi cəhətlər izlənilir.

Bu abidələrdən Ağdam rayonunda Qarabağ at zavodunun yaxınlığında yerləşən Göytəpə yaşayış yeri daha çox diqqəti cəlb edir. Yaşayış yeri şimali-şərqdən cənubi-qərbə doğru uzanan 250 m. uzunluğunda, 8 m hündürlükdədir. Onun alt təbəqəsi ilk tunc dövrünə, orta və üst təbəqələri orta və son

tunc dövrlərinə aiddir. İlk tunc dövrü təbəqəsinin saxsı məmulatı nazik divarlı, qararəngli cilalı qablardan ibarət olaraq Kür-Araz mədəniyyətinin inkişaf və son mərhələləri üçün səciyyəvidir.

Qarabağ düzünün ilk tunc dövrü abidələrinin arasında mədəni təbəqəsinin qalınlığı ilə (8 m-ə yaxın) Cüttəpə yaşayış yeri (Ağcabədi rayonu) xüsusi yer tutur. Belə oxşar təbəqəli, lakin mədəni təbəqəsinin nisbətən nazik olması ilə (3 m-ə qədər) fərqlənən 2 hektar sahəsi olan başqa bir yaşayış yeri Qarahacılı abidəsidir. Bu yaşayış yeri Ağdam şəhərindən qərbdə yerləşir. Hər iki yaşayış yerinin saxsı məmulatı, onun hazırlanma texnikası və naxışlanması ilə (daraqla işlənmələri, əsasən şabalıt rəngli anqobla örtülməsi) oxşarlıq təşkil edir. Hər iki yaşayış yeri ilk tunc dövrünün başlanğıc mərhələsinə aiddir [5, s. 16-17, 21-22]. Tədqiqatçılar bu tip abidələrin eneolit və ilk tunc dövrü arasındakı genetik bağlılığı izləməyə imkan verdiyini vurğulayırlar [5, s. 25-27].

Ağdam rayonunun Sarıçoban kəndi yanındakı Üçoğlan, Ağcabədi rayonundakı Dəyirman yeri yaşayış yerləri xronoloji cəhətdən Qarahacı və Cüttəpə yaşayış yerlərinə yaxındırlar.

Bərdə rayonunun Şatırlı kəndi yaxınlığında yerləşən bir təbəqəli Şortəpə yaşayış yeri də bu dövrün abidələrini öyrənmək üçün maraqlıdır. Orada kəşfiyyat qazıntıları zamanı düzbucaqlı planlı yaşayış binalarının qalıqları aşkar edilmişdir. Burada toplanan qara və qaracilalı, bəzən qırmızımtıl sarı rəngli yarımşar formalı qulplu qablar, ocaq qurğuları və s. tapıntılar Kür-Araz mədəniyyətinin inkişaf etmiş və son mərhələləri üçün səciyyəvidirlər.

Şortəpədə tapılan balta qəlibi əhalinin metal işləmə sənəti ilə də məşğul olduğunu sübut edir. Burada tapılan əmək alətləri (daş balta, dəndaşları, obsidian alətlər) əhalinin oturaq əkinçilik təsərrüfatı ilə məşğul olduğunu göstərir [5, s. 22-24].

Qarabağın ilk tunc dövrü qəbir abidələri yaşayış yerlərinə nisbətən daha əsaslı öyrənilmişdir. Onların arasında Y.İ. Hümmelin tədqiq etdiyi, Xankəndinin şimalında yerləşən kurqanlar (№ 103,119,125) xüsusi yer tuturlar. Kurqanların diametri 15-24 m olmaqla kiçik daş örtükləri olmuşdur. Onların altında 4-5 m diametri və girişi olan qəbir kameraları yerləşir. Onlarda kollektiv dəfn mərasimi müşahidə olunur. Kurqanların hamısında eyni tipli, əldə hazırlanan müxtəlif gil qablar (toxuma parça izli gil qab nümunələrində vardır), daş, ox ucluqları, həvəng, asmalar, toppuz başlığı, arxaik tunc xəncərlər, qızıl bəzək və s. əşyalar tapılmışdır [13, s. 15-21].

Xankəndi kurqanlarının bütün tapıntıları onları Kür-Araz mədəniyyətinin başlanğıc mərhələsinə aid etməyə imkan verir. Onların arasında 125 №-li kurqan və adsız kurqan seçilir. Xankəndi kurqanları göstərir ki, e.ə. III minilliyin əvvələrində Qarabağın dağ rayonları Azərbaycanın maldar tayfaları tərəfindən mənimsənmişdi. Kəlbəcər rayonunun yüksək dağlıq bölgəsində aşkar edilib öyrənilən ilk tunc dövrü yaşayış yeri də bu fikri təsdiq edir [5, s. 25].

İlk tunc dövrünün son mərhələsini öyrənmək üçün Xaçınçayın sağ sahilində öyrənilən kurqanlar da xüsusi əhəmiyyət daşıyırlar. Bu kurqanlar çoxda böyük olmayan dəyirmi formalı və daş örtüklüdür. Burada tətbiq olunan 5 kurqandan üçündə inqumasiya (meyitlərin basdırılması №: 1-3), ikisində isə kremasiya (ölüyandırma) dəfn üsulu (№ 4-5) tətbiq olunmuşdur. Bu kurqanlardan 2 №-li kurqan daha çox maraq doğurur. Bu kurqanda gövdəsi qabarıq yapma naxışlı zərif tayqulp gil qab, toppuz, obsidian löhvələr, basma naxışlı qızıl bəzək əşyaları tapılmışdır [5, s. 29].

Kür-Araz arxeoloji mədəniyyətinin son mərhələsinə aid A.A.İessenin rəhbərliyi ilə qazılan böyük Üçtəpə kurqanı özünün bəzi xüsusiyyətlərinə görə Cənubi Qafqazın ilk tunc dövrü abidələri arasında xüsusi yer tutur. Bu kurqanın çox böyük ölçüləri (diametr 150 m hündürlüyü 15m), qəbir kamerası (14,30x2,70x2,60 m) göstərir ki, orada öz dövründə çox böyük nüfuz malik olmuş qəbilə başçısı dəfn olunmuşdur. Üçtəpə kurqanının tikintisində çoxlu insanların əməyi cəlb olunmuşdur. Bu böyük işin təşkili ictimai quruluşun kifayət qədər yüksək inkişaf səviyyəsini tələb etməli idi. Hesablamalar göstərib ki, kurqanın örtükünün tikintisi 3500 kub.m. təşkil etmiş və bu işə 21 min insan gün əmək sərf olunmuşdur [19, s.153-192].

Qarabağın ilk tunc dövrü abidələrinin arasında Borsunlu kurqan qəbiristanlığı xüsusi yer tutur. Abidə düzənlə dağətəyi sərhədində, İncəçay çayının orta axarında, Borsunlu kəndinin yaxınlığında yerləşir. Kurqanların örtükləri torpaq, daş və torpaq qarışıqlı töküntüdən ibarətdir. Düzən yerlərin kurqanları özlərinin möhtəşəmliyi ilə seçilir [3, s. 79-88; 5, s. 32-35].

Ən qədim kurqanlar e.ə. III minilliyin əvvəllərinə aiddirlər. Onlardan cəmi beş kurqan öyrənilmişdir (№ 7, 9, 20, 12,26). Belə kurqanların birində (№ 7) üç təbəqəli kollektiv dəfn aşkar edilmişdir. Hər qat ayrı-ayrılıqda örtülmüşdür. Digər kurqanda da (№ 12) kollektiv dəfn, ancaq kremasiya (ölü yandırma) mərasimi ilə həyata keçirilmişdir. Üçüncü kurqanda isə (№ 9) yalnız bir nəfər bükülü vəziyyətdə dəfn olunmuşdur. Bütün kurqanlara dəfn

avadanlığı kimi Kür-Araz mədə-niyyətinin başlanğıc mərhələsi üçün səciyyəvi olan saxsı qablar qoyulmuşdur.

Tək ölümlər dəfn olunan 9 və 20 №-li kurqanlarda dəfn avadanlığı ilk tunc dövrünün inkişaf etmiş mərhələsi üçün səciyyəvi olan saxsı qablardan və bir ədəd arxaik formalı tunc xəncərdən (№ 9) ibarətdir. Maraqlıdır ki, qəbir kameralarının konstruksiya və planlaşdırılmasının həllinə, dəfn mərasiminə (qəbir kamerası, girişlə, kameranın dibində nov şəkilli dərinləşməyə, kollektiv dəfn, meyitlərin üstünün suvaq qatı ilə örtülməsi) ilk tunc dövrü Borsunlu və Xankəndi kurqanları arasında oxşarlığı göstərir. Eyni oxşarlıq Şəmkir rayonundakı Osman bozu, habelə qonşu Goranboy rayonunun eyni dövr kurqanlarında da aydın izlənilir. Bu faktlar göstərilən geniş regionda eyni etnik-mədəni massivə yaşamasını sübut edir.

Orta tunc dövrü abidələri. Orta tunc dövründə məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin inkişafının davamı müşahidə olunur. Bu dövrdə cəmiyyətin həyatında əsaslı sosial-iqtisadi dönüş baş verir. Yaşayış yerlərinin ətrafında müdafiə divarları tikilir. Belə müdafiə divarlı yaşayış yerlərindən biri Düzən Qarabağda, Ağdam şəhəri ərazisindəki Üzərliktəpədir. Üzərliktəpədə qazıntılar nəticəsində ümumi qalınlığı 3 m olan üç tikinti qatının olduğu müəyyən olunmuşdur. Ən alt tikinti qatı orta tunc dövrünün ilk mərhələsinə aid edilir. Protoşəhər mədəniyyətinin təşəkkülünün izlənilməsi baxımından bu abidənin böyük əhəmiyyəti var.

Üzərliktəpədə saxsı qabların təkamülü yaxşı izlənilir. Qablar müxtəlif naxışlarla bəzədilmişdir. Burada çoxsaylı əmək alətlərinin tapılması, fauna və flora qalıqları sənətkarlığın inkişafını, Qarabağ əhalisinin e.ə. II minilliyin birinci yarısında təsərrüfat həyatını hərtərəfli öyrənməyə imkan verir [23, s. 388-429].

Üzərliktəpə tipli tapıntılar Qarabağın başqa yaşayış yerlərində də aşkar olunmuşdur. Bu yaşayış məskənlərindən Göytəpəni (orta təbəqəsi), Rəsultəpə, Nərgiztəpə, Çınartəpə, Ağtəpə, Çaqqallıtəpə, Toxmaktəpəni və b. Göstərmək olar. Bu abidələrdə də Üzərliktəpədə olduğu kimi qara cilalı saxsı qablar (onlar üçün səciyyəvi naxışlarla) tapılır. Sahəsinə görə (5 hektar) və müdafiə sistemi baxımından Üzərliktəpə ilə Çınar təpə yaşayış yeri daha çox yaxınlıq təşkil edir [5, s. 47-55].

Qarabağın orta tunc dövrü qəbir abidələri nisbətən zəif öyrənilmişdir. Onlara hələlik ancaq Borsunluda təsadüf olunmuşdur [5, s. 6-61]. Burada ilk tunc dövründən orta tunc dövrünə keçid üçün səciyyəvi olan dəfn avadanlığı ilə (saxsı qablar, daş cam, xəncər) seçilən 12 sayılı kurqandakı sallama (sonra

salınmış) torpaq qəbri, 1 №-li kurqan, habelə üst örtüyünün dəyirmi və qəbir kamerasının orijinal konstruksiyası ilə diqqəti çəkən abidələr tapılmışdır. 12 sayılı kurqanda saxsı qab səthindəki svastika nişanı çox maraqlıdır. Borsunlunun orta tunc dövrü tapıntıları saxsı qab fraqmetləri, daş toppuz başlığından ibarətdir. Buradakı 1 sayılı kurqan e.ə XVIII-XVII əsrlərə aid edilir. XVII-XVI əsrlərə aid edilən daş örtüklü, düzbucaqlı qəbir kamerası olan başqa bir kurqan da aşkar edilmişdir. Kurqanda tapılan astarı qırmızı, ağzının kənarı qısa olan saxsı qablar da bu dövr (orta tunc) üçün səciyyəvidir.

Orta tuncdan son tunca keçid dövrünə aid olan 12 №-li kurqan da xüsusi maraq doğurur. Bu kurqan XV əsrə aid edilir. Kurqanın torpaq qəbrində qəbilənin varlı nümayəndəsi dəfn olunmuşdur. Qəbirə çoxlu avadanlıq qoyulmuşdur. Avadanlığın çoxu orta tunc dövrü üçün səciyyəvi olan müxtəlif ölçülü və formalı saxsı qablardan ibarətdir. Qabların o dövr üçün xarakterik olan ağzlarının kənarı düz, şar formalı gövdələri, bir qədər qırmızı astarı vardır. İki qab ağ inkrustasiya ilə naxışlanmışdır. Qabların birindəki naxış səma cisimlərini (svastika), təbiət qüvvələrini, yağışı xatırladır. Saxsı qabların bir qismi morfoloji baxımdan artıq son tunc dövrü materiallarına oxşardır. Qəbirə Yaxın Şərqdən gətirilən bəzək predmetləri, balıq qulağı- Kauri, qızıl muncuq, daş cam da qoyulmuşdur [4, s. 100-108].

Son tunc və ilk dəmir dövrü abidələri (XIV-VIII əsrlər). Tunc dövrünün birinci iki mərhələsi ilə müqayisədə üçüncü mərhələni əhatə edən son tunc və ilk dəmir dövrü daha çox abidəyə malik olması ilə yanaşı, həm də yaxşı öyrənilmişdir. Bunların sırasında öyrənilmənin xronoloji ardıcılığını pozsaq da Borsunlu nekropolundakı bu dövr abidələri xüsusilə seçilir.

Borsunlu kurqanları haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu, Qarabağda hələlik yeganə abidədir ki, orada mədəniyyətin inkişafını e.ə III minilliyin başlanğıcından I minilliyin ortalarına qədər izləmək olur.

Borsunlu qəbiristanlığında 35 kurqandan və qəbirdən (32 kurqan, 2 tökmə torpaqda qazılan qəbir və 1 torpaq qəbir) 5-i ilk tunc dövrünə, 3-ü orta tunc dövrünə, 1-i orta tuncdan son tunca keçid dövrünə, qalanları isə son tunc və ilk dəmir dövrünün müxtəlif mərhələlərinə aiddirlər [5, s. 98].

Son tunc və ilk dəmir dövrünün sırası kurqanları zahirən ilk tunc və orta tunc dövrü kurqanlarına bənzəyirlər. Kurqanaltı qəbirlər xam torpaqda qazılıb, hər birində bükülü vəziyyətdə bir ölü dəfn olunmuşdur. Kurqanlardan birinin qəbri Xankəndinin ilk tunc dövrü qəbirləri kimi dairəvi və girişlidir (№ 27). Digər kurqanda (№ 28) dəfn qəbir quyusunda deyil, yerüstü dolmen formalı daş tikilidə icra edilib.

Qəbir quyusunun döşəməsi xırda yastı daşlarla döşənib, divarları gəc məhlulu ilə bərkilidib, kameranın kənarları iki sıra çay daşları ilə haşiyələnib.

Bu qrupdan olan bəzi kurqanların kenotaf (boş) olduğu məlum oldu. Bəzi kurqanlarda isə qəbirə avadanlıq qoyulmamışdır. Belə kurqanlar, görünür əhalinin yoxsul və ya orta təbəqələrinə aid olublar. Orta təbəqəyə aid olan kurqanlarda müəyyən miqdarda dəfn avadanlığı, müxtəlif formalı gil qablar, metal və bəzək əşyaları olduğu halda, yoxsulların kurqanlarında kobud gil qabların parçaları və nadir hallarda bəzək əşyaları – muncuqlar, metal halqalar tapılır.

Borsunlunun əsasən kasıb avadanlığı olan kurqanlarının fonunda, sahəsi 256 kv.m. olan qəbir kamerası zəngin avadanlıqlı, o cümlədən tunc və qızıl lövhə ilə işlənmiş fil sümüyü, şirli qab, qiymətli metal qablar, naxışlı gil qablar (şək. 9) olan böyük Borsulunun 8 saylı torpaq kurqanı xüsusi təəssürat yaradır.

Görünür, qəbilə ittifaqı başçısına məxsus olan bu kurqanda əsas dəfn olunanla yanaşı 9 qulluqçu, 8 at dəfn olunmuşdur. Borsunlu abidələrinin tədqiqi qədim dövrün bir sıra mühüm ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni əlaqələr məsələlərini yenidən və başqa cürə işıqlandıрмаğa imkan verir. Kurqan e.ə. XIV-XIII əsrlərə, Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin birinci inkişaf dövrünə aid edilir.

Qarabağın II minilliyin sonlarına aid abidələrinin arasında Bəyimşarov kurqan qəbiristanlığı xüsusi yer tutur. Borsulundan fərqli olaraq buradakı kurqanlar bütünlükdə yuxarı təbəqənin nümayəndələrinə aiddirlər. Belə konus formalı hündür torpaq kurqanlar qəbilə başçılarına məxsus olmuşdur. Bu kurqanlardan birində qazıntılar nəticəsində kurqanın altında 200 kv.m sahəsi olan, 6m. dərinlikdə böyük dəfn zalı açılmışdır. Kameranın üstü yoğun ağaclarla örtülmüşdür. Qəbir kamerasında qəbilə başçısına və onun yaxınlarına məxsus 6 skelet aşkar olunmuşdur. Bu qəbirə 120-dən çox saxsı qablar, 6 at, xüsusi taxçada 50-dən çox zərif qablar, metal məmulatı, pasta, əqiq, balıqqulağı- kauri muncuqlar qoyulmuşdur. Bəyimşarov kurqanının (e.ə.X-IX əsrlər) tədqiqi Azərbaycanın qədim qəbilələrinin həyat tərzinin müxtəlif sahələrini işıqlandıрмаğa imkan verir [16, s. 155-170].

Göstərilən dövrün arxeoloji abidələri arasında Xındıstan və Sarıçoban abidələri xüsusi yer tutur. Xındıstan və Sarıçoban kurqanları öz formalarına görə böyük Borsunlu və Bəyimşarov torpaq kurqanlarına oxşarırlar. Görünür, bu regionda cəmiyyətin sırası üzvlərini kurqanlarda deyil, adi torpaq qəbirlərdə dəfn etmişlər. Ona görə də heç bir yerüstü əlamətə malik olmayan

belə torpaq qəbirləri aşkar etmək yalnız təsadüfi tapıntılarla mümkün ola bilər. Tayfanın varlı zümrəsi üçün isə möhtəşəm torpaq kurqanlar ucaldılmışdır.

Sarıçoban kurqanlarının birində xüsusi dəfn mərasimi icra olunmuşdur. Bu kurqanın xaçvari qəbir kamerası dünyanın dörd səmtinə yönəldilmişdir və beləsi hələlik dünya arxeologiyasına məlum deyildir. Qəbir kamerası bir neçə qat yoğun ağaclarla örtülmüşdür. Lakin qəbilə üzvlərinin dəfn zamanı dəfn edənlərin söylərinə baxmayaraq qəbiri talançılardan qorumaq mümkün olmamışdır. Borsunlu və Bəyimşarov kurqanlarında olduğu kimi Sarıçoban da talanmışdır. Talançılar kameraya yol açaraq orada çox pis dağıntılar törətmişlər. Lakin talandan sonra qalmış qalıqlar da bu unikal abidənin dəfn mərasimini aydınlaşdırmğa müəyyən imkan vermişdir. Qəbrin mərkəzində zəngin tabutda qəbilə başçısını, qərb və şimal kameralarda mühafizəçiləri (qulluqçuları) dəfn etmişdilər. Qəbilə başçısının sevimli atları da öldürülərək bir çox əsləhələri ilə dəfn olunmuşdur. Ola bilsin atların bəziləri qonşu qəbilə başçılarının hədiyyəsi olmuşdur. Qəbirə qoyulan maddi mədəniyyət nümunələrinin bəziləri digər materiallardan xeyli fərqlənirlər.

Çox saylı, Zaqaqəziya tipli, sallaq qanadlı ox ucluqları, zireh löhvələri, müxtəlif tipli qayış başlıqları, xəncər, qılınclar və nizə, birinin qaytarğanlarının çins atların başları ilə bəzədilən yüyən ağızlığı, digər at əsləhələri, çoxlu başqa tapıntılar ayrı-ayrı sənət sahələrinin inkişaf səviyyəsi, əhalinin estetik zövqləri, mənəvi mədəniyyətləri haqqında təsəvvür yaradır [17, s. 191-207].

Qarabağın hələ XIX əsrin axrlarında aşkar edilib öyrənilən Xocalı, Dovşanlı, Axmaxı, Ballıqaya, Sirxavənd, Qarabulaq kimi abidələrini nəzərə almadan Qarabağın II minilliyin sonu- I minilliyin əvvəlləri dövrünün abidələri haqqında, əhalinin sosial-iqtisadi inkişafı, təsərrüfatı, məişəti haqqında tam təsəvvür yaratmaq olmazdı.

Adı çəkilən abidələrdən şübhəsiz ən əhəmiyyətli Xocalı nekropoludur. Qafqazda o qədər böyük olmayan sahədə müxtəlif tip çoxsaylı qəbir abidələrinin cəmləşdiyi ikinci belə abidəni tapmaq çətindir. Burada təkcə kurqanların beş tipi aşkar edilmişdir. Kurqanlardan başqa, yaxında daş qutu tipli qəbirləri olan dörd qəbiristanlıq vardır. Bu müxtəlif tip abidələr o qədər böyük olmayan tarixi dövrə-e.ə XIV-XIII-əsrlərdən VIII-VII əsrlərə qədər dövrə aiddirlər [5; 30,].

Orada qazılmış abidələrin azlığına - cəmi 30 qədər kurqan və təxminən o qədər də daş qutu qəbirlərin olmasına baxmayaraq alınan nəticələr əhalinin iqtisadiyyatı, məişəti, dünya görüşü, ictimai quruluşu, əmlak bərabərsizliyi haqqında qiymətli bazanı formalaşdırılmışdır. Xocalı qəbiristanlığında tapı-

lan bəzi materiallar həm o dövrdə Ön Asiya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələri öyrənməyə, həm də Qafqazın bir çox qədim abidələrinin dövrünü dəqiqləşdirməyə imkan vermişdir.

Bu tapıntılar indi də Qafqazın sinxron abidələrinin dövrünü dəqiqləşdirmək üçün etalon rolunu oynayırlar. Belə tapıntıların sırasına şirli keramika məmulatı, qızıl bəzək əşyaların, at əsləhələri, xüsusilə üstündə mixi yazı ilə Assuriya hökümdarı Adadnirarinin adı yazılan əqiq muncuq daxildirlər.

Qarabağın digər çox əhəmiyyətli abidələrindən biri də Xaçınçayın sol sahilində aşkar edilən Dovşanlı kurqanlarıdır. Burada qeydə alınan 9 kurqandan E.Resler üstü daşla örtülən 2 kurqan qazmışdır. Bu kurqanlarda çoxsaylı silahlar (qılınclar, xəncərlər, ox və nizə ucluqları, təbərzin balta, yabalar və s.), alətlər (bıçaqlar, iskənələr, bizlər və s.), bəzək predmetləri (toqqabaşları, düymələr, üzüklər, bilərziklər və s.) mərhumun cəmiyyətdəki mövqeyi ilə bağlı əşyalar (toppuz başı, əsa başlığı), at əsləhələri, saxsı qablar, müxtəlif muncuqlar (o cümlədən qızıldan) göstərir ki, kurqanlarda, cəmiyyətin yuxarı təbəqələrinin nümayəndələri dəfn olunmuşdur. Dəfn avadanlığının arasında qızıl slindir formalı möhürün olması cəmiyyətdə xüsusi mülkiyyətin olduğunun sübutudur [Bu haqda daha ətraflı bax: 5, s. 72-74].

Dovşanlı abidələrinin yaxınlığında, Ballıqaya və Sirxavənd kəndlərinin arasında müxtəlif kurqanlardan ibarət başqa bir qrup abidələr vardır. Hələ, XIX əsrin axırlarında onlardan birini E.Resler tədqiq etmişdir. Bu kurqanda taxtalardan düzəldilən təbəqənin üzərində kübar şəxs dəfn olunmuşdur. Qəbirə çoxlu avadanlıq (vəhşi heyvanların başları formada düzəldilən bəzəkləri olan yabalar, ox ucluqları, kəmərbəşliqləri, qarmaqlar, üzüklər və s.), saxsı qablar, sümükdən hazırlanmış bəzəklər qoyulmuşdur. Qəbirdə at, öküz, it sümükləri aşkar edilmişdir. Xüsusi dəfn mərasimi (qəbirə başları kəsilmiş insan skeletlərinin olması) bu kurqanın 2-ci Dovşanlı kurqanı ilə oxşarlığını göstərir.

Dovşanlı və Ballıqaya kəndləri arasında Axmaxı kəndinin evləri yerləşir. Bunlardan bir qədər cənubda o qədərdə böyük olamayan bir qrup kurqanlar vardır. E.Resler bu kurqanların beşində arxeoloji qazıntılar apararaq müəyyən etmişdi ki, bu kurqanlarda, Dovşanlı, Ballıqaya kurqanlarından fərqli olaraq, əhalinin orta və aşağı təbəqəsinin nümayəndələri dəfn olunmuşdur. Lakin bu kurqanlarda da maddi və sosial təbəqələşmə müşahidə olunur. Məsələn, 3 №-li kurqanda dolixokefal (uzunsov) kəlləsi olan adam uzadılmış vəziyyətdə dəfn olunmuşdur. Onu müşayət edən 8 nəfər braxikefal (yumru)

kəlləli adamlar oturdulmuş vəziyyətdə dəfn olunmuşdur. Belə vəziyyət 1 №-li kurqanda da müşahidə olunmuşdur [Bu haqda bax: 5, s. 74-76].

Axmaxı kurqanları qəbirə qoyulan avadanlığın sayının azlığı və müxtəlifliyinə görə də Dovşanlı, Ballıqaya və Sirxavənd kurqanlarından geridə qalırlar. Lakin qəbir avadanlığına daxil olan predmetlərin çoxu, əsasən saxsı məmulatı demək olar eyni tiplidir. Ona görə də bu abidələrin bütünlüklə Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinə aid olması heç bir şübhə yaratmır.

Burada Qarabağ abidələrindən danışarkən Qarabulaq kurqanlarından da bəhs etmək zəruridir. Onlar böyük torpaq kurqanlardır. 1896-cı ildə A.A. İvanovski onların beşində və daş qutu qəbirlərində qazıntı aparmışdır. Bu kurqanlar formalarına, dəfn avadanlığına və mərasiminə görə Qarabağın zəngin kurqanlarından az fərqlənirlər. Lakin bu kurqanların birində, sədəflə, qızılla inkrustasiya olunmuş çoxlu bəzəklərlə dəvələr dəfn olunmuşdur [18, s. 143-184]. Dəvələrin dəfn olunması bu heyvanlara inamla əlaqədar ola bilər. Görünür, qədim Qarabağ əhalisi arasında dəvə kultuna inam olmuşdur. Qəbirlərdə silah və bəzək əşyaları da tapılmışdır.

E.ə II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərinə aid abidələr sadalanarkən A.A. İessenin tədqiq etdiyi mövsümü səciyyə daşıyan Üçtəpə yaşayış yeri və kiçik kurqanı da qeyd etməliyik. E.ə X-IX əsrlərə aid Üçtəpə yaşayış yeri yarım köçəri maldarlara məxsus olmuşdur. Görünür, bu yaşayış yerindən ancaq qış vaxtı istifadə etmişlər. Orada yaşayış tikililəri yarımzirzəmi formalı olub üstləri yüngül materiallarla örtülmüşdür.

Üçtəpə yaşayış yerində tapıntılar müxtəlif saxsı qablardan (səhənglər, küpələr, camlar, manqal və s.), daş alətləri və silahlar (dən daşları, oraq dişləri, itiüclular, nazik löhvələr, ox ucları və s.), sümük bizlər, metal əşyalardan (tunc və dəmir löhvələr) ibarətdirlər. Yaşayış yerinin sümük materialının əksəriyyəti xırda buynuzlu heyvanlara məxsusdur.

Yaşayış yerinin bütün materialları tikinti qalıqları, məişət avadanlığı, sümük materialı göstərir ki, buarada yaşayanlar heyvandarlıqla məşğul olmuşdur.

Üçtəpə yaşayış yeri Qarabağda göstərilən dövrə aid yeganə öyrənilən yaşayış yeri olmuşdur. XX əsrin 80-ci illərində Qarabağ ərazisində bu dövrə aid abidələrdə kəşfiyyat səciyyəli tədqiqatlar nəticəsində xeyli məişət abidələri qeydə alınmışdır (Göytəpə, Qaratəpə, Misir Qışlağı, Toxmaqtəpə, Binnəttəpə, Canavartəpəsi, Şortəpə, Böyüktəpə, Sutəpəsi, Bəşirtəpə, Şomutəpə, Namazalıtəpəsi, Rəsultəpə və s.). Bu abidələrdə əsasən kəşfiyyat xarakterli arxeoloji qazıntılar aparılmış və yerüstü materiallar toplanmışdır. Bəzilərində

(Qaratəpə, Şortəpə, Göytəpə, Toxməxtəpə və s. arxeoloji qazıntılar da həyata keçirilmişdir). Əldə olan materiallar göstərir ki, onlar ilk və orta tunc dövrü abidələri ilə müqayisədə say hesabına görə xeyli dərəcədə “kasıbdırlar”. Burada “kasıblıq” mədəni təbəqələrin nazikliyinə aiddir. Bir çox hallarda bu tapıntılar son tunc dövrünün ilk mərhələsinə aiddirlər.

Ola bilsin bu vəziyyət əhalinin təsərrüfat həyatında baş verən dəyişiliklə əlaqədar olmuşdur. Görünür, bu dövrdə artıq köçmə maldarlıq (yaylaq-qışlaq maldarlığın) tam formalaşmışdır [5, s. 69-70].

Bu cəhətdən Ağdam rayonunun Şıxbabalı kəndi yaxınlığında yerləşən Qaratəpə müstəsnaqlıq təşkil edir. Kəşfiyyat qazıntıları ilə müəyyən olunmuşdur ki, bu yaşayış yeri 4 m-dən qalın müdafiə divarı və dördkənc bürclərlə əhatə olunmuşdur. Eyni sözləri Misir Qışlağı abidəsi haqqında da demək olar. Bu abidələr Borsunlu, Bəyimşarov, Sarıçoban kurqanı materialları ilə birlikdə həmin dövrdə ibtidai cəmiyyətin dağılması və sinifli cəmiyyətin formalaşmasını, “hərbi demokratiya” deyilən mərhələnin bərqərar olmasını göstərən dənılmaz faktlardır.

Yuxarıda yazılanlara yekun vuraraq qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağda göstərilən dövrlərə aid hələ öyrənilməyən abidələr çoxdur. Burada yalnız bu vaxta qədər qazıntılar aparılıb öyrənilən abidələrdən qısa şəkildə bəhs olunmuşdur. Qarabağda qeydə alınan, lakin hələ arxeoloji cəhətdən öyrənilməyən abidələr daha çoxdur. Heç şübhəsiz onlar özlərində hələlik çoxlu açılmayan sirlər saxlayırlar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Arxeologiyası (Ə.Cəfərovun müəllifliyi və redaktəsi ilə) I cild. Daş dövrü. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 448 s.
1. 2.Azərbaycan Arxeologiyası (H.Cəfərovun müəllifliyi və redaktəsi ilə). II cild. Eneolit dövrü. Bakı, Elm, 2020, 374 s.
2. Cəfərov H.F. Borsunluda ilk tunc dövrü kurqanı. Azər. SSR EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası). 1985, №3, s. 79-88.
3. Cəfərov H.F. Qarabağda tunc dövrünə aid yeni abidə. Azər. SSR EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1987, №3, s. 100-108.
4. Cəfərov H.F. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı-I minilliyin əvvəllərində. Bakı, Elm, 2000, 187 s., 101 tablo
5. Cəfərov H.F. Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin “Qarabağ” qrupu abidələri (e.ə. XIV-XIII əsrlər) // Tarix, insan, və cəmiyyət, Bakı, 2017, № 1, s. 43-50.

6. ба. Cəfərov H.F. Qədim Qarabağ (tarixi-arxeoloji elmi tədqiqatlar. Bakı, Elm, 2020, 526 s.
7. Гусейнов Мамедалы. Древний палеолит Азербайджана (по материалам пещерных стоянок). Баку, Тек-Нур, 2010, 220 с.
8. Mirzə Camal Cavanşir. Qarabağ tarixi. Bakı, 1959, 172 s.
9. Müseyibli N.Ə. "Ön Asiya Qafqaz xalkolitində Leylatərə mədəniyyəti". Dissertasiya avtoreferatı. Bakı, 2015, 45 s.
10. Алиев Ф.М. Азербайджан в XVIII в. Историческая география Азербайджана. Баку, 1987, 225 с.
11. Вейссенгоф С. Сведения о Мильской степи // Известия Кавказского общества. История и археология. Тифлис, 1884, Т. 1, вып. II, с. 64-69.
12. Гуммель Я.И. Раскопки в Нагорно-Карабахской Автономной области в 1938 г. // Изв.Аз.ФАН ССР, 1939, №4, с. 82-88.
13. Гуммель Я.И. Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана. КСИИМК, 1948, вып. XX, с.15-21.
14. Гусейнов.М. Древний палеолит Азербайджана. Баку, 2010, 220 с.
15. Джафаров А.Г. Мустьерская культура Азербайджана. Баку, Элм, 1983, 96 с.
16. Джафаров Г.Ф. Курган у сел. Беимсаров в Азербайджане. «Российская Археология». М., 1992, №2, с.155-170.
17. Джафаров Г.Ф. Курган эпохи поздней бронза вблизи Сарычобана «Российская Археология». М., 1993, №3, с. 191-207.
18. Ивановский А.А. По Закавказью. МАК, М., 1911, вып. VI. С. 143-184.
19. Иессен А.А. Раскопки большого кургана в урочище Уч-тепе. МИА СССР. №125. М.-Л., 1965, с.153-194.
20. Исмаилов Г. Раннебронзовая культура Азербайджана. Автореф. док.дис. Тбилиси, 1983, 39 с.
21. İsmailov Qüdrət. Quruçay və Köndlənçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı, 1981, 31 s.
22. Исмаилзаде Гудрат. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку, Nafta-Press, 2008, 304 с.
23. Кушнарера К.Х. Поселение эпохи бронзы на холме Узерлик-тепе около Агдама. МИА №67, М.-Л., 1957, с. 388-429
24. Кушнарера К.Х. Археологические работы 1954 г. в окрестностях сел. Ходжалы. Материалы и Исследования по Археологии СССР. № 67, М.-Л., 1957, с. 370-386.
25. Кушнарера К.Х. Новые данные о поселении Узерлик-тепе около Агдама. Материалы и Исследования по Археологии СССР. №125, М.-Л., 1965, с.74-101.

26. Мещанинов И.И. Краткие сведения о работах археологической экспедиции в Нагорный Карабах и Нахичеванский Край снаряженной в 1926 году Обществом изучения Азербайджана. Сообщ. ГАИМК. Ленинград, 1926, № 1, с.217-240.
27. Мирза Адыгезал Бек. Карабагнаме. Баку, 1950, 154 с.
28. Мунчаев Р.М. Урукская культура (Месопотамия) и Кавказ // Археология, Этнография и фольклористика Кавказа. Махачкала, 2007, с.8-9.
29. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку, Элм, 1987, с.260.
30. Нариманов И.Г. Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. Лейлатепе. Поселение, традиция, этап в этнокультурной истории Южного Кавказа. Баку, 2007, 128 с.
31. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку, Элм, 1987, 244 с.
32. Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. Баку, Элм, 1981, 306 с.

Summary

Archaeological monuments of Karabakh (from ancient times to the VIII century bc.)

Diana Jafarova, Hidayat Jafarov

Due to a favorable climate and a rich ecological environment, Karabakh was one of those regions of the Caucasus where the Anthropogenesis process took place.

They are related Ancient Stone Age (Azikh, Taghlar, Zar, Shusha). Later, both the plains, foothill and high-mountain zones were populated. Particularly intensive population was settled in the era of the Eneolithic and Bronze Age (monuments of Chalaghantepe, Ilanlitepe, Leyla tepe, Uchtepe, Garakopektepe, Borsunlu, Sarichoban, etc.).

Archaeological research has proved that in the Ahamanilar and the ancient periods there was also an intensive settlement.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, monuments, chronology, artefacts.

Резюме

Археологические памятники Карабаха

(с древнейших времен до VIII в. до н. э.)

Диана Джафарова, Гидаят Джафаров

Карабах благодаря благоприятному климату и богатой экологической среде был одним из тех регионов Кавказа, где произошел процесс антропогенеза. Самые древние памятники Карабаха относятся к древнекаменному веку (Азых, Таглар, Зар, Шуша). В последующем происходило заселение как равнинной, так и предгорной и высокогорной зон. Особо интенсивно было заселение в эпоху энеолита и бронзы (памятники Чалагантепе, Иланлытепе, Лейлатепе, Учтепе, Гаракепектепе, Борсунлу, Сарычобан и т. д.).

Археологическими изысканиями установлено, что в ахеменидский и античный периоды также происходило интенсивное заселение Карабаха.

Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, памятники, хронология, артефакты.